

BADIIY ADABIYOTDA ASSOTSIATIV FIKRLASH, ASSOTSIATIV MAYDON IFODASI ISAJON SULTONNING “MANZIL” HIKOYASI MISOLIDA

*Niyazova Zilola Eshtemirovna, Shahrizabz davlat pedagogika
instituti 1-kurs tayanch doktoranti*

АССОЦИАТИВНОЕ МЫШЛЕНИЕ, ВЫРАЖЕНИЕ АССОЦИАТИВНОГО ПОЛЯ В ЛИТЕРАТУРЕ НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ ИСАЖОНА СУЛТАНА “МАНЗИЛ”

*Ниязова Зилола Эштемировна, базовый докторант
Шахрисабзского государственного педагогического института*

ASSOCIATIVE THINKING, ASSOCIATIVE FIELD EXPRESSION IN LITERATURE ON THE EXAMPLE OF ISAZON SULTAN'S STORY “MANZIL”

*Niyazova Zilola Eshtemirovna, PhD student at the Shakhrisabz State
pedagogical institute*

Annotatsiya: Ushbu maqolada assotsiatsiyativ fikrlash haqida soʻz boradi. Badiiy adabiyotda assotsiatsiyani yuzaga chiqaruvchi omillardan biri – koʻchimlar, ramzlar, metaforalar, oʻxshatishlar ekanligi aytib oʻtiladi. Ayni damda taniqli adib Isajon Sultonning “Manzil” hikoyasidagi ramziy ifodaning assotsiativ fikrlash mahsuli ekanligi tushuntirib beriladi.

Kalit soʻzlar: assotsiatsiya, badiiy tafakkur, assotsiativ maydon, badiiy obraz, ramz, metafora, koʻchim.

Abstract: This article discusses associative thinking. It is noted that one of the factors that create associations in fiction is metaphors, symbols, metaphors, and similes. At the same time, it is explained that the symbolic expression in the story "Manzil" by the famous writer Isajon Sultan is a product of associative thinking.

Keywords: association, artistic thinking, associative field, artistic image, symbol, metaphor.

Аннотация: Эта статья об ассоциативном мышлении. Одним из факторов, создающих ассоциации в художественной литературе, являются метафоры, символы, сравнения и уподобления. В этом месте объясняется, что символическое выражение в рассказе «Манзил» известного писателя Исажона Султана является продуктом ассоциативного мышления.

Ключевые слова: ассоциация, художественное мышление, ассоциативное поле, художественный образ, символ, метафора, смещение.

KIRISH. Assotsiatsiya tushunchasini koʻproq biz psixologiyada uchratamizki, bu inson ongida turli fikrlar, tasavvurlar va obrazlar orasidagi bogʻliqlikni ifodalovchi hodisa sifatida qaraladi. Assotsiatsiya muayyan vaqt va sharoitda yuzaga kelib, shaxsning avval olgan tajribalari, atrof-muhit bilan oʻzaro

munosabatlari hamda ong ostida saqlanib qolgan bilimlari asosida shakllanadi. Inson ongida har qanday yangi fikr yoki tasavvur ilgari bilgan, eshitgan yoki boshdan kechirgan boshqa bir tushuncha bilan bogʻlanadi va bu bogʻlanish natijasida ongimizda yangi assotsiatsiyalar paydo

<https://orcid.org/0009-0004-5750-5453>

e-mail:
zilolaniyazova83@gmail.com

qiladi. Assotsiatsiyativ fikrlash orqali odamlar voqealar, predmetlar yoki tushunchalarni bir-biri bilan bog'lash orqali bilimlarni yanada yaxshiroq eslab qoladi va fikrlash jarayonini rivojlantiradi, boyitadi. Masalan, bolalikda muayyan hid yoki musiqa eshitgan odam yillar o'tib ham o'sha hid yoki musiqa orqali o'tmishdagi muayyan voqeani eslashi mumkin.

Assotsiatsiyalar inson ongida tabiiy ravishda yuzaga keladi va ular turli omillarga ko'ra shakllanadi. Bular orasida o'xshashlik, yondoshlik, qarama-qarshilik kabi asosiy mexanizmlar mavjud. O'xshashlik asosida yuzaga kelgan assotsiatsiya bir-biriga o'xshash tasavvurlarni bog'laydi: masalan, bitta buyum boshqasiga o'xshagani uchun ongda ularning orasida aloqa paydo bo'ladi. Yondoshlik asosidagi assotsiatsiya esa vaqt va makonda yonmayon joylashgan yoki bir-biri bilan tez-tez uchrashadigan tushunchalarni bog'laydi. Masalan, tun tushunchasi bilan yulduzlar yoki quyosh botishi bilan kechqurun bog'lanishi shu turdagi assotsiatsiyaga misol bo'la oladi. Qarama-qarshilik asosida hosil bo'ladigan assotsiatsiyalar esa teskari mazmunli tushunchalar o'rtasida yuzaga keladi, masalan, issiq va sovuq, yorug'lik va zulmat, baxt va qayg'u kabi tushunchalar bir-biriga qarama-qarshi bo'lgani uchun ongda bog'lanadi.

MUHOKAMA. Assotsiatsiyalar ijodiy fikrlash va muammolarni hal qilish jarayonida ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, rassomlar, yozuvchilar va musiqachilar o'z asarlarida turli obrazlarni bog'lab, yangi g'oyalar yaratishda assotsiativ fikrlashdan foydalanishadi. Assotsiativ fikrlash xotirada tushunchalarni bog'lay olishdek ijodkorlikni talab qiladi. Semantik xotiraning hisoblash modellari tadqiqotchilarga assotsiativ fikrlashni konsepsiyalarning semantik makonidagi harakat sifatida miqdoriy baholash imkonini beradi. Assotsiativ fikrlash insonning semantik xotirasidagi tarmoq strukturasida ishlaydigan qidiruv jarayonini aks ettiradi. Ijodkorlar, yozuvchi va shoirlar semantik makonda ko'proq sayohat qiladilar, esini taniganidan buyon xotirasida o'rnashgan ma'lumotlar qadim tarixiylik, zamonaviy yondashuv o'rtasida almashadilar va uyushmalar o'rtasida kattaroq sakrashlar qilishadi. Ijodkorlik o'z-o'zidan bir-biriga bog'langan erkin assotsiatsiyalarni ham, tushunchalar strategik jihatdan birlashtirilgan maqsadga yo'naltirilgan assotsiatsiyalarni ham o'z ichiga oladi. Erkin assotsiatsiya badiiy ijod uchun

muhim bo'lib, ijodiy tajribada umumiy kognitiv qobiliyatlarni o'z ichiga oladi. Assotsiativ fikrlashda yozuvchi semantik va epizodik xotirani ishga tushiradi. Ijod qilayotgan yozuvchi uzoq vaqtdan beri xotirada assotsiativ jarayonlarni o'z ichiga olgan g'oyalar, ixtirolar va san'at asarlarini shakllantirish uchun tushunchalarni bog'lay oladigan assotsiativ maydonga ega bo'ladi. Badiiy matnda qo'llangan assotsiativ birliklar ko'pincha obrazli ifodalar, metaforik mazmunli ko'chimlardan tashkil topadi. Demak, badiiy matnning yaratilishida shunchaki leksik birliklar emas, balki ijodkor assotsiatsiyalariga asoslangan obrazli birliklar qatnashadi. Assotsiativ birliklar ijodkorning individual uslubini namoyish qiladi. Darhaqiqat badiiy adabiyotda asarni assotsiativ-semantik tashkil etilishida va adabiy muloqot ishtirokchilari – muallif va o'quvchining assotsiativ-verbal tarmog'idagi matn elementlarining aloqalarini o'rganishda muhim sanaladi. Assotsiativ tahlil matn elementlari o'rtasidagi bog'lanishlarning boyligini va shu bog'lanishlar asosida makromatnning yaxlitligini yaratish mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi. Assotsiativ bog'lanishlar nafaqat gorizontalar (bir xil matn darajasidagi elementlar o'rtasida), balki vertikal (turli darajadagi elementlar o'rtasida) ham aniqlanadi. Bu fikr bir paytlar V.Gumboldt tomonidan ilgari surilgan badiiy asarda ma'lum "yaxlitlik" mavjudligi haqidagi fikrni tasdiqlaydi, uning mavjudligi mexanizmi quyidagicha ta'riflanadi: "She'riy asarda bir figurani sahnalashtirish usuli fantaziyani nafaqat unga boshqa ko'plab tasvirlarni qo'shishga, balki birinchisi bilan yopiq doira hosil qilish uchun zarur bo'lgan ko'p sonni ham qo'shishga majbur qiladi" (Potebnya 1989: 174). Haqiqatan ham she'riyatda bir obrazni sahnalashtirishda tafakkurda unga bog'liq boshqa ko'plab tasvirlar ko'z oldida namoyon bo'laveradi. Yangi tasvir bilan bog'liq assotsiatsiyalar, yana ko'plab yangidan yangi assotsiatsiyalarni qo'shishga majbur qiladi. Shu bilan birga shoir avvalgi obraz bilan yopiq doira hosil qilish uchun zarur bo'lgan ko'plab tasvirlarni qo'shib assotsiativ fikrlashning naqadar katta hajmini yuzaga keltiradi. Barcha turdagi assotsiativ aloqalar: havolali, mazmunli, lingvistik va kognitiv assotsiatsiyalar mavjud bo'lgan she'riyatdan farqli o'laroq, nasriy asarlarda birinchi navbatda xotiralar va matnlaroq inklyuziyalar bilan tavsiflanadi. Nasriy asarda matn ichidagi assotsiativ aloqalarni

ilg'ash, matnning assotsiativ tuzilishini, semantik va pragmatik quvvatini aniqlash, ya'ni assotsiativ tafakkurga boyligini ta'minlaydigan semantik elementlarni topish orqali assotsiativ uyg'unlikni tushuntirish mumkin bo'ladi. Badiiy asarda, ayniqsa, nasrda assotsiativlik juda keng doirani ko'rsatadi. Semantik o'zaro bog'liqlikni yuzaga keltiradigan so'zlarning elementar birikmasidan tortib butun matn yaxlitligini yaratish uchun assotsiatsiya katta ahamiyatga ega. Badiiy asar yuksak darajadagi assotsiativ maydonning kengligi va rang-barangligidan vujudga keladi. Buni ijodkorlik iqtidorisiz tasavvur qilish qiyin, albatta. Yozuvchi turmush hodisasini tahlil qilganidan so'ng unga ma'lum bir munosabatda bo'ladi. Bu munosabati uning qanoati bo'ladi. Uning biron hodisani his qilishi mana shu qanoati asosida bo'ladi. Yozuvchi hech vaqt "Nima to'g'rida yozsam ekan?" deb o'ylab, keyin birdaniga biron to'g'rida yozishni ixtiyor qilmaydi. Aksincha, hodisaga ma'lum munosabati, qanoatidan kelib chiqqan rozilik yoki norozilik uni yozishga majbur qiladi, uni o'z ixtiyoriga qo'yamaydi". Ilhomdan yuzaga kelgan butun bir badiiy asarni jamlab olgan barcha tasvir-u tavsiflar ijodkorning assotsiativ tafakkur mahsulidir. Assotsiativ tafakkur lirik qahramonning yoki hikoya qahramonining shakllanish jarayonidir. Assotsiativ tafakkur ijodkor-yozuvchining badiiy estetik tafakkuri bilan bog'liq hodisa hisoblanadi. Badiiy-estetik tafakkur esa ijodkorning yuksak darajadagi metaforalarni, ko'chmalarni, o'xshatish-u, ramzlarni qo'llay olish mahorati bilan baholanadi. Biz assotsiativ tafakkur, assotsiativ maydon haqida gapirar ekanmiz, o'zbek adabiyotining taniqli hamda sermahsul ijod qilayotgan adiblaridan Isajon Sultonning "Manzil" hikoyasini tahlil qilish orqali yozuvchining assotsiativ tafakkur maydoniga sayohat qilamiz. "Manzil" hikoyasi og'ir hikoya hisoblanadi. O'sha og'irlikdan qalbi larzaga tushgan qahramonlar o'zini-o'zi qo'yarga joy topa olmaydi. Hikoyada bir necha safdoshlarning o'zi istayotgan manzili – Tilsim qo'rg'onini topishdek mashaqqatli va mavhum manzil tomon yo'lga o'tlanishi hikoya qilinadi. Bu yo'lining chek-chegarasi ko'rinmaydi. Isajon Sultonning "Manzil" hikoyasida assotsiativ tafakkur muhim o'rin tutadi. Asar qahramonining xotiralari, his-tuyg'ulari va voqealar o'rtasidagi bog'lanishlar orqali psixologik holati aks ettiriladi. Hikoyadagi asosiy assotsiativ bog'lanishlarni tahlil qilamiz: yo'l va hayot yo'li assotsiatsiyasi. Hikoya

davomida yo'l obrazi asosiy ramziy ma'no kasb etadi. Qahramonning jismoniy yo'li – u harakat qilayotgan manzil – uning ichki kechinmalari va hayot yo'lini aks ettiradi. Bu yerda yo'l inson umrining ramzi sifatida ishlatilgan bo'lib, bu assotsiatsiya orqali qahramon o'z hayotining ma'nosi haqida o'ylaydi. Yo'l, karvon yo'li – inson umr yo'li. Karvonning tog'lardan, sahrolardan va vohalardan o'tib borishi hayot yo'lining qiyinchiliklar, go'zalliklar va sinovlar bilan kechishini eslatadi. Karvondagi har bir yo'lovchi o'z manziliga yetishishga intiladi, xuddi insonlar hayotda o'z orzulari sari harakat qilgani kabi. Qahramon yo'lga tushgani sari bolalik xotiralari ongida jonlanadi. Ushbu xotiralar uning hozirgi holati bilan bog'lanib, o'tgan umr, qilgan xatolari va armonlarini eslashiga sabab bo'ladi. Masalan, u bolaligida ko'rgan joylarni, u yerdagi odamlarni eslab, o'tmish va hozirgi kun orasida ma'naviy bog'liqlik hosil qiladi. Hikoya nomidan ham ko'rinib turibdiki, "Manzil" so'zi ikki xil ma'noda ishlatiladi: birinchisi, qahramon borayotgan joy – fizik manzil. Ikkinchisi esa uning hayotiy taqdiri – inson umrining yakuni sifatida tushuniladi. Bu assotsiatsiya orqali yozuvchi hayot yo'lining muqarrarligi, inson o'z taqdiridan qochib qutula olmasligi haqidagi falsafiy fikrni ilgari suradi. Hikoyada tabiat tasvirlari qahramonning ruhiy holati bilan uzviy bog'langan. Masalan, chang bosgan yo'llar, so'nik daraxtlar, qorong'ulik kabi tasvirlar uning ichki tushkunligi, yolg'izligi va umidsizligini ifodalaydi. Bu assotsiativ bog'lanish orqali yozuvchi qahramonning hissiy kechinmalarini yanada chuqurroq ochib beradi. Daydi shabada, yulduzlar – taqdir va yo'l ko'rsatuvchi qadriyatlar, karvonga hamrohlik qilayotgan shabada taqdirning noaniq, o'zgaruvchanligi bilan assotsiativ bog'lanadi. Yulduzlar esa insonning yo'lini yorituvchi qadriyatlar, e'tiqod va maqsadni anglatadi. Hikoyada safdoshlarning mansab yoki orzularga mahliyo bo'lib qolishi hayotda turli tanlovlar va yo'qotishlar bilan assotsiatsiyalanadi. Ba'zi karvon yo'lovchilari mansab orttirib, o'z manziliga yetdi, ya'ni dunyoviy maqsadlarga erishganlar, ba'zilar Ko'hi Qofdagi parilarga mahliyo bo'lib, hayotning lazzatlariga berilib ketganlar. Faqat besh kishi o'z manziliga yetish uchun safarda davom etdi. Bular umridan haqiqiy haqiqat izlovchilar, o'z yo'lidan qaytmaganlar Tilsim tog'i – haqiqatni izlash, lekin topa olmaslik. Yo'lovchilar nihoyat Tilsim tog'iga

yetib kelishadi, lekin ular o'z orzularini tiklashga qodir emasligini anglab iztirob chekadi. Bu insonning umr davomida topgan va yo'qotgan tuyg'ulari, orzulari va bolalikka bo'lgan sog'inchi bilan bog'lanadi. Osmoni feruza, suvlari kumush, yoqut qushlari sayragan bolalik – poklik, yo'qotilgan baxt, armon.

NATIJALAR “Manzil” hikoyasi so'nggidagi Billur tog' va sukunat diyorining tutqun podshosi ramzlari hayotning oxirgi haqiqatini anglash, javobsiz qolgan savollar bilan assotsiativ bog'lanadi. Tog' hech qanday javob qaytarmaydi, shunchaki osmon sari yuksalib turadi. Bu taqdirning sukunati, insonning javobsiz savollari va armonlari bilan bog'lanadi. Hikoyada uchraydigan shaxslar ham assotsiativ tafakkur orqali bir-biriga bog'lanadi. Masalan, qahramonning bolaligida uchragan kishilar va hozirgi hayotida duch kelgan odamlar bir-birini eslatadi. U o'zini o'tmishdagi insonlar bilan taqqoslaydi, ularning taqdirini o'z hayoti bilan bog'laydi. Isajon Sultonning “Manzil” hikoyasini o'tmishda yaratilgan turli falsafiy, tasavvufiy va yo'l-izlanish mavzusidagi asarlar bilan assotsiativ bog'lash mumkin. Jumladan, Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni bilan assotsiativ bog'lanish: “Manzil” hikoyasidagi yo'l – insonning hayotiy izlanishi va haqiqat sari intilishi bilan bog'liq. Navoiy asarida qushlar Haqni izlab, Xizr yo'l-boshchiligida yo'lga chiqadi, Isajon Sulton hikoyasida esa qahramonlar o'z manziliga yetishga intiladi. Har ikkala asarda ham yo'l davomida to'xtab qolganlar, yo'lda o'z orzularini topganlar va izlanishda davom etganlar bor. Tilsim tog'I – “Lison ut-tayr”dagi Qaf tog'i bilan bog'lanadi. Hikoya qahramonining ichki iztiroblari, yo'qotgan tuyg'ularini topishga intilishi Semurg' oldiga kelgan qushlarning so'roq qilishi bilan uyg'un. Jaloliddin Rumiyning “Masnaviy” asari bilan assotsiativ bog'lanish: “Manzil” hikoyasidagi yo'l va manzilga yetish ilinjidagi iztirob tasavvufiy dunyoqarashga mos keladi. Rumiyning “Masnaviy” asarida inson o'zining ilohiy manbaiga qaytishga intilishi ta'kidlanadi. Isajon Sulton hikoyasida ham qahramon o'z yo'li davomida turli kechinmalarni boshdan kechiradi, lekin oxirida ichki bo'shliq va sukunat bilan qoladi. Dantening “Ilohiy komediya” asari bilan assotsiativ bog'lanish: Dante asarida qahramon yo'lga chiqib, turli sinovlarni boshdan kechiradi va oxirida mutlaq haqiqatni anglaydi.

Isajon Sultonning hikoyasida ham yo'lda davom etgan qahramonlar o'zlarini va hayotdagi iztiroblarini tushunishga harakat qiladi. Dante asarida ham, “Manzil” hikoyasida ham yo'lning ramziy ma'nosi kuchli. Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” asari bilan assotsiativ bog'lanish: Aytmatovning asarida qahramonlar o'z yo'llarini, hayotiy haqiqatlarini izlaydi. “Asrga tatigulik kun” qahramoni Edigey ham umr yo'li haqida o'ylaydi, eski qadriyatlarni saqlashni istaydi, lekin bu mumkin emasligini tushunadi. Isajon Sulton hikoyasidagi qahramon ham o'z yo'qotgan tuyg'ularini tiklashga umid qiladi, lekin natijada bo'shliq va sukunat bilan qoladi.

XULOSA qilib shuni aytish mumkinki, Isajon Sultonning hikoyasida guvoh bo'lganimiz, yozuvchi asar yaratar ekan, obraz xarakteri, obraz portreti, obraz kechinmalari, peyzaj tasviri – bularning bari birlashib yozuvchi assotsiativ tafakkurining o'ziga xos maydonini hosil qiladi. Insonning hayot yo'li, orzular va yo'qotishlar, haqiqat izlash jarayoni, bolalikka bo'lgan sog'inchi va umrning o'tkinchiligi bilan bog'liq chuqur assotsiativ tafakkurni o'zida aks ettiradi va barcha asarlaridagi har bir jumla o'ziga xos ma'noni yuklay oladi va bu tasvirlar shunchaki o'quvchini o'ziga jalb qilish uchun berilmaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lutfullayeva D. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. -Toshkent: Meriyus. 2017.
2. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. -T.:2020.B174.
3. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – T.: Fan, 2004.
4. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji. Monografiya va maqolalar. –T.:Yangi asr avlodi, 2002.
5. <http://ziyo.uz> < o'zbek-nasri>
<http://uzsmart.ru.asarlar>.
6. <http://kitob.uz> O'zbekiston Milliy kutubxonasi.
7. [https://www.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_a_sarlari/Alisher%20Navoiy.%20Lisonut-tayr%20\(nazm\).pdf](https://www.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_a_sarlari/Alisher%20Navoiy.%20Lisonut-tayr%20(nazm).pdf)
8. <http://ilmiy.bmti.uz/blib/files/117/J.%20Rumi%20-%20Ma%60naviy%20masnaviy.pdf>
9. <https://elib.tstu.uz/2022/10/03/chingiz-aytmatovning-asrga-tatigulik-kun-asari/>